

УДК 94 (477)

БАЛТІЙСЬКА ЕТНОКУЛЬТУРНА ПРОВІНЦІЯ ТА ПРОБЛЕМА ПОХОДЖЕННЯ ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ І ФІННО-УГОРСЬКИХ НАРОДІВ

Леонід ЗАЛІЗНЯК

доктор історичних наук, професор,
старший науковий співробітник відділу української етнології НДІУ

Анотація. Автор статті робить спробу реконструкції за допомогою археологічних та антропологічних матеріалів культурно-історичних витоків перших фінно-угорських та індоєвропейських народів Європи кінця епохи каменю. Йдеться про балтійське коріння фінно-угорської сім'ї народів, а також про єдине мезо-неолітичне підґрунтя найдавніших індоєвропейських культур України (Маріуполь, Середній Стіг) та Центральної Європи (культури лійчастого посуду, кулястих амфор) IV–III тис. до н.е.

Ключові слова: індоєвропейці, фінно-угри, балтійська культурна провінція, культури маглезе, маріупольська, середньостогівська, лійчастого посуду, ямна.

БАЛТИЙСКАЯ ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ ПРОВИНЦИЯ И ПРОБЛЕМА ПРОИСХОЖДЕНИЯ ИНДОЕВРОПЕЙСКИХ И ФИННО-УГОРСКИХ НАРОДОВ

Леонид ЗАЛИЗНЯК

доктор исторических наук, профессор,
старший научный сотрудник отдела украинской этнологии НИИУ

Аннотация. Автор статьи делает попытку реконструкции с помощью археологических и антропологических материалов культурно-исторических истоков первых финно-угорских, а также индоевропейских народов Европы конца эпохи камня. Речь идет о балтийских корнях народов финно-угорской языковой семьи, а также единой мезо-неолитической подоснове древнейших индоевропейских культур Украины (Маріуполь, Средний Стог) и Центральной Европы (культуры воронковидных кубков и шаровидных амфор) IV–III тыс. до н.э.

Ключевые слова: индоевропейцы, финно-угры, балтийская культурная провинция, культуры маглезе, маріупольская, среднестоговская, воронковидных кубков, ямная.

BALTIC ETHNOCULTURAL PROVINCE AND THE PROBLEM OF ORIGIN OF INDO-EUROPEAN AND FINNO-UGRIC PEOPLES

Leonid ZALIZNIAK

Doctor of Historical Sciences, professor,
senior research fellow of the Ukrainian Ethnology Department of RIUS

Annotation. The author of the article tries to carry out reconstruction using the archaeological and anthropological materials of cultural and historical origins of the first Finno-Ugrians and Indo-Europeans in the Late Stone Age Europe. This entails the Baltic roots of the Finno-Ugric family of peoples as well as the common Meso-Neolithic foundation of the most ancient Indo-European cultures in Ukraine (Mariupol, Serebnii Stih) and Central Europe (Funnel Beaker and Globular Amphora cultures) of the 4th–3rd millennia BC.

Key words: Indo-Europeans, Finno-Ugrians, Baltic cultural province; Maglemosian, Mariupol, Serebnii Stih, Funnel Beaker, Yamna cultures.

© Залізник Л.

Європа та захід Азії є домівкою народів індоєвропейської мовної сім'ї, до якої належать слов'яни, зокрема й українці. Розселення індоєвропейців протягом останніх тисячоліть значною мірою зумовило сучасну етнополітичну карту світу (Рис. 1). Саме індоєвропейські народи започаткували найбільш успішну в сучасному світі європейську цивілізацію, яка великою мірою визначає розвиток людства в останні сторіччя. Цим пояснюється надзвичайна наукова значимість проблеми походження індоєвропейської сім'ї народів для історії людства взагалі та для первісної історії України зокрема. Ф. Гегель порівняв відкриття світу індоєвропейських народів з відкриттям Нового світу Х. Колумбом.

Вагомий внесок індоєвропейських народів в історію та соціально-економічний розвиток людства протягом останніх тисячоліть зробив індоєвропеїстику

однією з провідних галузей світової етнології. Серед її наймасштабніших завдань є пошуки батьківщини індоєвропейської сім'ї народів. Мається на увазі країна, з якої на зорі історії розселилися споріднені народи, які протягом останніх тисячоліть населяють Європу та захід Азії. З огляду на сказане країни Євразії давно і з перемінним успіхом змагаються за почесне право називатися батьківщиною індоєвропейців.

Особливо актуальне це питання для України. Адже переважна більшість індоєвропеїстів світу так чи інакше включає український степ до батьківщини індоєвропейців. Фактично індоєвропеїсти різних країн поділилися на два табори: тих, що виводять з півдня України усіх індоєвропейців, і тих, хто вважає, що з азово-чорноморських степів походять лише східні індоєвропейці – індо-арії, ірано-арії, хето-лувійці, греки, фрігійці, правірмени.

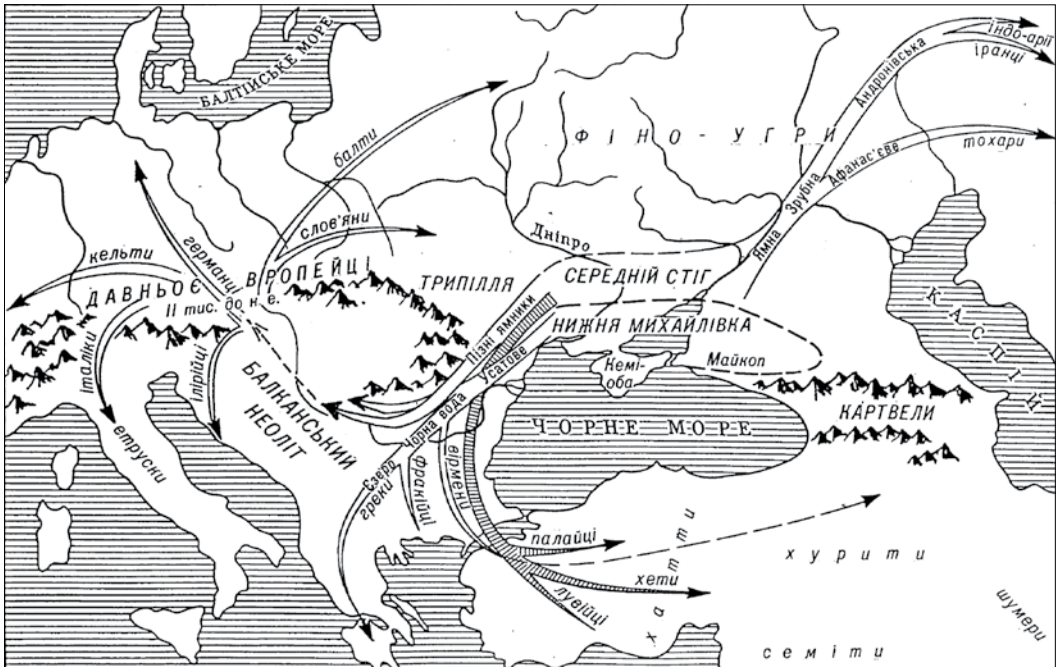

Рис. 1. Розселення індоєвропейців у IV – II тис. до н. е.

На жаль, індоєвропейстика не є пріоритетною галуззю української науки. Вона ще не зайняла належного місця в українській етнології. Попри те, що індоєвропейсти всіх часів і народів інтенсивно використовували для своїх теоретичних побудов наші багаті археологічні, антропологічні, лінгвістичні джерела, індоєвропейстика в Україні знаходиться в зародковому стані. Означена проблематика є ще однією білою плямою в наших знаннях про минуле України, вивчення якої є нагальним завданням українознавства.

Інститут українознавства в 90-ті роки ХХ ст. робив спроби залучити через аспірантуру до індоєвропейської проблематики молодь. Наслідком цих зусиль стала поява першого і єдиного поки що за всю історію науки українського індоєвропейста, відомого далеко за межами країни – С. Кончі. На превеликий жаль, Сергій Вікторович 07.07.2016 р. пішов із життя після важкої хвороби, полишивши рукопис цікавої і важливої монографії «Індоєвропейці: дослідження доісторії». Видання цієї праці та поновлення досліджень в галузі індоєвропейстики – актуальні питання для його колег-українознавців.

Вже понад 200 років кілька поколінь індоєвропейців різних країн шукають батьківщину індоєвропейців, тобто країну, звідки у IV–II тис. до н. е. розселилися по Європі та Західній Азії пращури споріднених народів. Наприкінці минулого тисячоліття вималювалося два потужних центри розселення найдавніших індоєвропейців – чорноморсько-азовський (у степах півдня України) та центральноєвропейський (території Німеччини, Чехії, Австрії) [18, с. 242; 43, с. 24]. Постає питання: як близькоспоріднені

народи могли розселятися з двох різних, віддалених один від одного на 2 тис. км центрів? Відповісти на це складне питання дає можливість концепція балтійської культурно-історичної провінції Центрально-Східної Європи [12, 13, с. 268–270; 16, 17, с. 206–213; 18, с. 446–466].

Балтійська культурно-історична провінція Центрально-Східної Європи

Історикам та археологам добре відомий факт функціонування протягом останніх трьох тисячоліть великого євразійського степу від Монголії на сході до Північного Надчорномор'я та Подунав'я в режимі міграційного коридору. Маються на увазі періодичні хвилі кочовиків, що рухалися з Центральної Азії через південь України в Подунав'я. Визначальним фактором напрямку цього руху був пошук стародавніми скотарями кращих пасовиськ. Адже чим далі на захід, тим вологість клімату вища, а травостій кращий.

Серед кочових народів, що з початку I тис. до н. е. рухалися цим коридором зі сходу на захід, часом досягаючи степів Нижнього та Середнього Подунав'я, назвемо кімерійців, скіфів, сарматів, гунів, аварів, болгар, хозар, угрів, печенігів, торків, половців, монголів, калмиків, башкирів. Цей історичний феномен відомий у науковій літературі під назвою степової культурно-історичної провінції Євразії [12, 16, 18].

Значно менше знаємо про подібний міграційний коридор, але зі зворотним напрямком міграцій із заходу на схід, що функціонував у Центрально-Східній Європі з кінця льодовикової доби [12, 16, 18]. Маються на увазі періодичні хвилі міграцій, що з фінального палеоліту,

принаймні від 12,5 тис. років тому, народжувалися в межиріччі Рейну та Ельби, а часом у Південно-Західній Балтії і котилися середньоевропейськими низинами (Німецька, Польська, Поліська) в басейни Німану, Прип'яті, Дніпра, Десни. Часом ці міграції з Центральної Європи та Південної Балтії у східному напрямку сягали Верхньої і навіть Середньої Волги (фат'янівська культура шнурової кераміки) та Сіверського Дінця.

Цей коридор поширення етнокультурних хвиль отримав назву балтійської культурно-історичної провінції [16] і залежно від історичного періоду функціонував у різних режимах – міграції, дифузії, а за доби середньовіччя – військової та економічної експансії.

Завдяки масштабним дослідженням мезолітичних пам'яток Південно-Західної Балтії [30, 31], Польщі [33–35, 37, 38], Литви [19, 28], Північної України [6–9] в

останній третині ХХ ст. отримані переконливі археологічні факти про міграційні процеси середньоевропейськими низинами на схід у мезоліті і навіть у фінальному палеоліті [6–10].

Сліди найдавнішої міграції з півночі Німеччини через територію Польщі до басейнів Німану та Прип'яті простежені за поширенням характерних наконечників культури Гамбург, що датується 12,5 тис. років тому. Значно переконливіші дані маємо про міграцію низинним коридором з Південно-Західної Балтії через басейни Вісли та Німану на Верхній Дніпро і навіть Верхню Волгу 11 тис. років тому людності культури Лінгбі Ютландії (Рис. 2) [9, 14, 15, с. 45]. Вона заселила щойно звільнені від льодовика середньоевропейські низини, започаткувавши генетично споріднені культури мисливців на північного оленя Аренсбург півночі Німеччини, Красносілля та

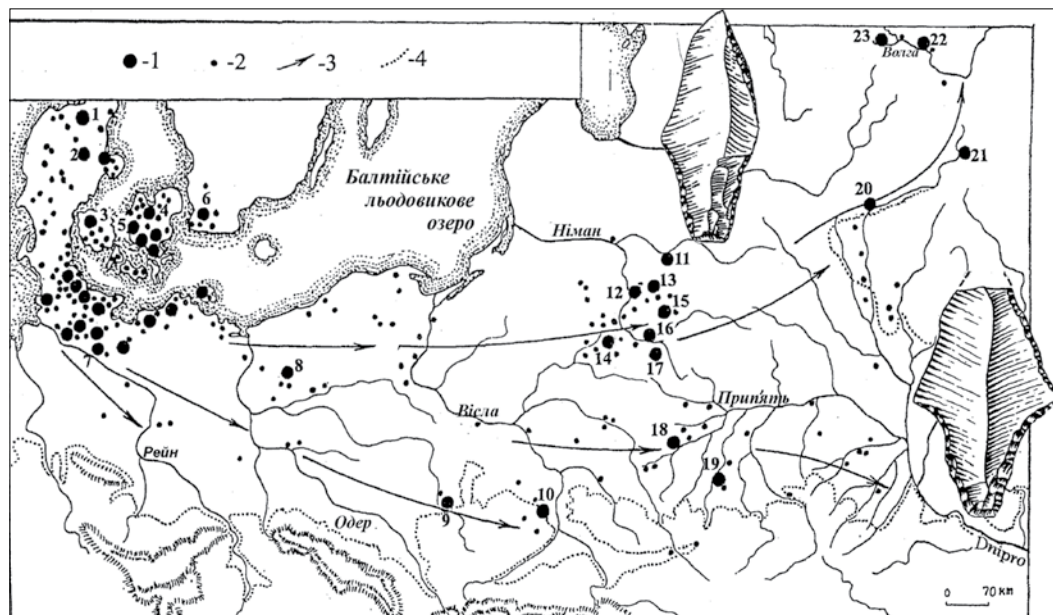

Рис. 2. Карта поширення пам'яток типу Броне-Лінгбі близько 11 тисяч років тому
Умовні позначки: 1 – стоянки культури Лінгбі; 2 – місцезнаходження окремих наконечників Лінгбі; 3 – напрямок міграції носіїв культури Лінгбі; 4 – південний і східний кордони зандрових низин.

Свідер басейнів Вісли, Німану, Прип'яті та Верхнього Дніпра [9, 14, 15, с. 45]. Ці мисливці на північного оленя останнього тисячоліття льодовикової доби з різким потеплінням клімату близько 10 тис. років тому відійшли далеко на північ на звільнені від льодовика території Скандинавії та півночі Східної Європи і започаткували постсвідерський

мезоліт лісової півночі Східної Європи (Рис. 3). Схоже, що це населення брало участь у формуванні пращурів фінно-угрів, про що свідчать дані як археології, так і антропології (Рис. 4) [9, с. 83; 15, с. 104–107; 42].

Полишені на рубежі палеоліту і мезоліту мисливцями на оленя середньоєвропейські низини заселила нова хвиля

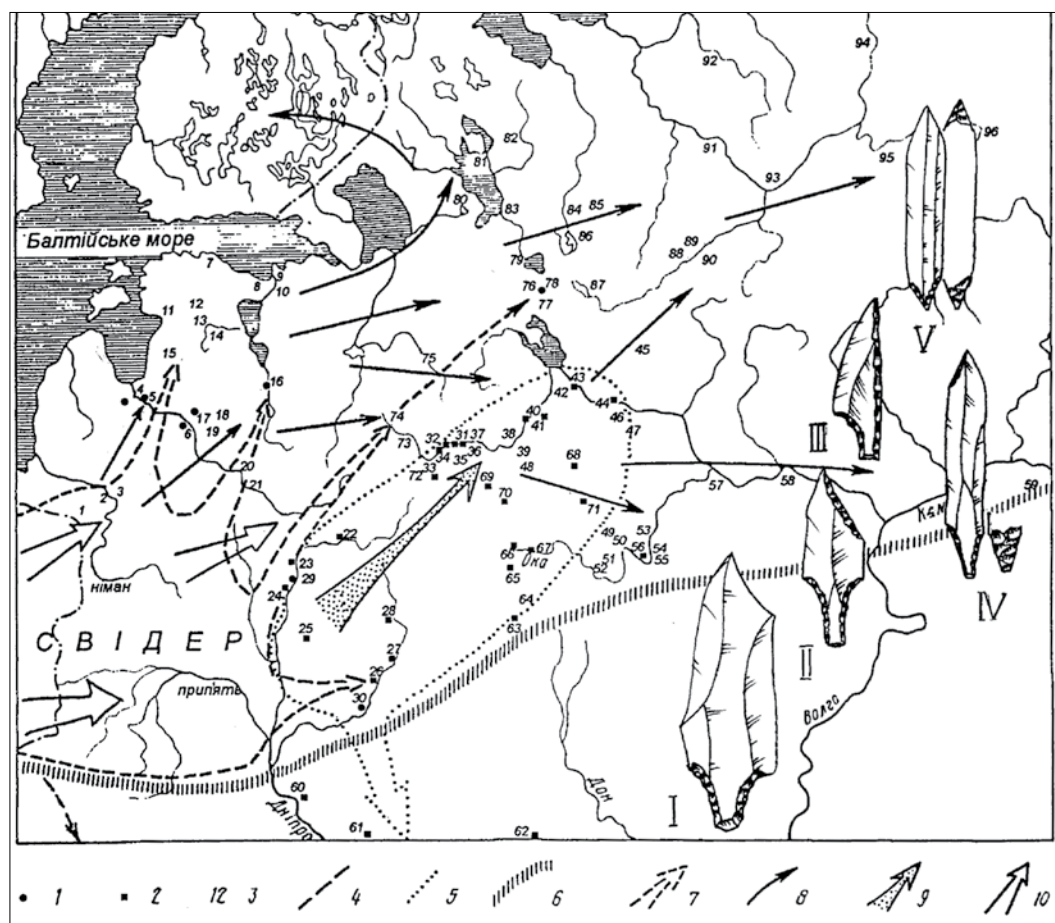

Рис. 3. Карта поширення постсвідерських та посткрасносільських пам'яток у мезоліті Східної Європи

Умовні позначення: 1 – свідерські пам'ятки за межами поширення культури; 2 – мезолітичні пам'ятки лінгбійської традиції (Гренськ, Пісочний Рів, Ієнево); 3 – постсвідерські стоянки; 4 – кордони свідерської культури; 5 – кордон суцільного поширення пам'яток лінгбійської традиції; 6 – південний кордон лісової зони; 7 – міграція свідерського населення на межі плейстоцену та голоцену; 8 – міграція постсвідерського населення в ранньому мезоліті; 9 – міграція красносільської людності на межі Дріасу III та Пребореалу; 10 – міграція кудлайівського та маглемезького населення на початку мезоліту.

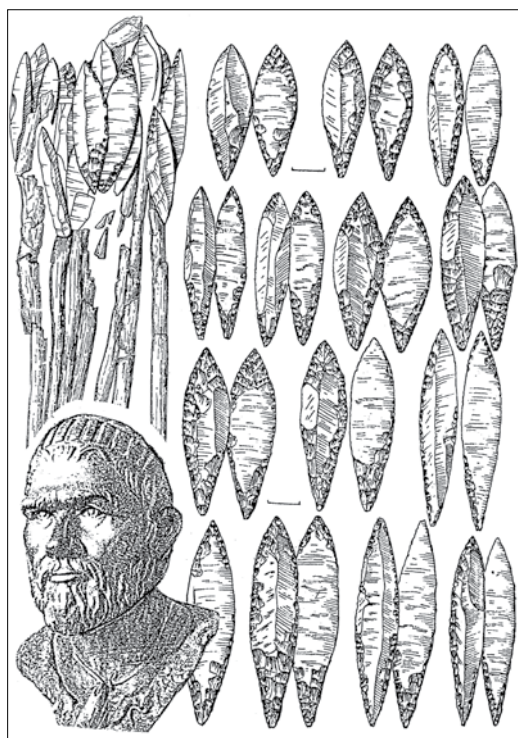

Рис. 4. Могилище Оленячий Острів на Онезькому озері. Постсвідерські наконечники стріл та реконструкція за черепом масивного північного європеїда з поховання № 100

мігрантів із заходу, спричинена таненням Великого льодовика. Величезні маси талої льодовикової води потрапили до океану і призвели до значного підвищення його рівня. Внаслідок затоплення величезних територій між Британією і Скандинавією утворилося Північне море. Наступ океану спричинив рух лісових мисливців раннього мезоліту із затоплених територій середньоевропейськими низинами на схід. Ці ранньомезолітичні переселенці із заходу сформували у VIII–VII тис. до н. е. культурну область Дювенсі, раніше відому під назвою «культура Маглемезе» (Maglemose). Вона складалася з генетично споріднених культур Стар-Кар Англії, Дювенсі Німеччини, Мелстед Ютландії, Коморниця Польщі, Кудлаївка Полісся та басейну Німану (Рис. 5) [34, р. 338–341; 6, 10, с. 12, 13].

Наприкінці мезоліту, за археологічними матеріалами, фіксується нова, постмаглемезька, міграційна хвиля із Західної Балтії на схід, представлена культурами Свадборг Ютландії,

Рис. 5. Область культур Дювенсі (Маглемезе, за Г. Кларком) VIII–VII тис. до н. е. Умовні позначення: 1 – коморницькі трикутники та вістря; 2 – вістря типу Кудлаївка; 3 – пам'ятки культур. Кудлаївка, 4 – Коморниця, 5 – Мелстед та Дювенсі, 6 – Свадборг; 7 – кордон середньоевропейських зандрових низин. Культури: I – Мелстед, II – Свадборг, III – Дювенсі, IV – Коморниця, V – Кудлаївка.

Хойніце-Пенки Польського Помор'я, Яніславиця басейнів Вісли, Німану, Прип'яті та Середнього Дніпра (Рис. 6). Судячи з поширення характерних яніславицьких вістер у Надпоріжжі та на сході України, постмаглемезькі мігранти з Балтії досягли басейну Сіверського Дінця (Рис. 7, 8).

У другій половині VI тис. до н. е. через південь Польщі на Волинь переселилися носії культури лінійно-стрічкової кераміки. За ними із заходу до р. Случ просунулася людність культури лійчастого посуду (Рис. 8). У III тис. до н. е. тим же шляхом на Полісся і далі у Київське Подніпров'я і навіть на Десну та Верхній

Дніпро пройшло населення культури кулястих амфор. Наприкінці III – на початку II тис. до н. е. через Польщу на схід котилося кілька хвиль шнуровиків, які через Подніпров'я досягли Верхньої і навіть Середньої Волги, де відомі під назвою фат'янівської культури. У II тис. до н. е. від Вісли до Десни поширилися постшнурова тшинецько-комарівська і споріднена з нею сосницька культури, а в I тис. до н. е. від Німану до Десни та Росі просунулася людність милоградської культури, в якій дехто вбачає нерозчленованих балто-слов'ян.

Пізніше із заходу до України докотилося три хвилі германських

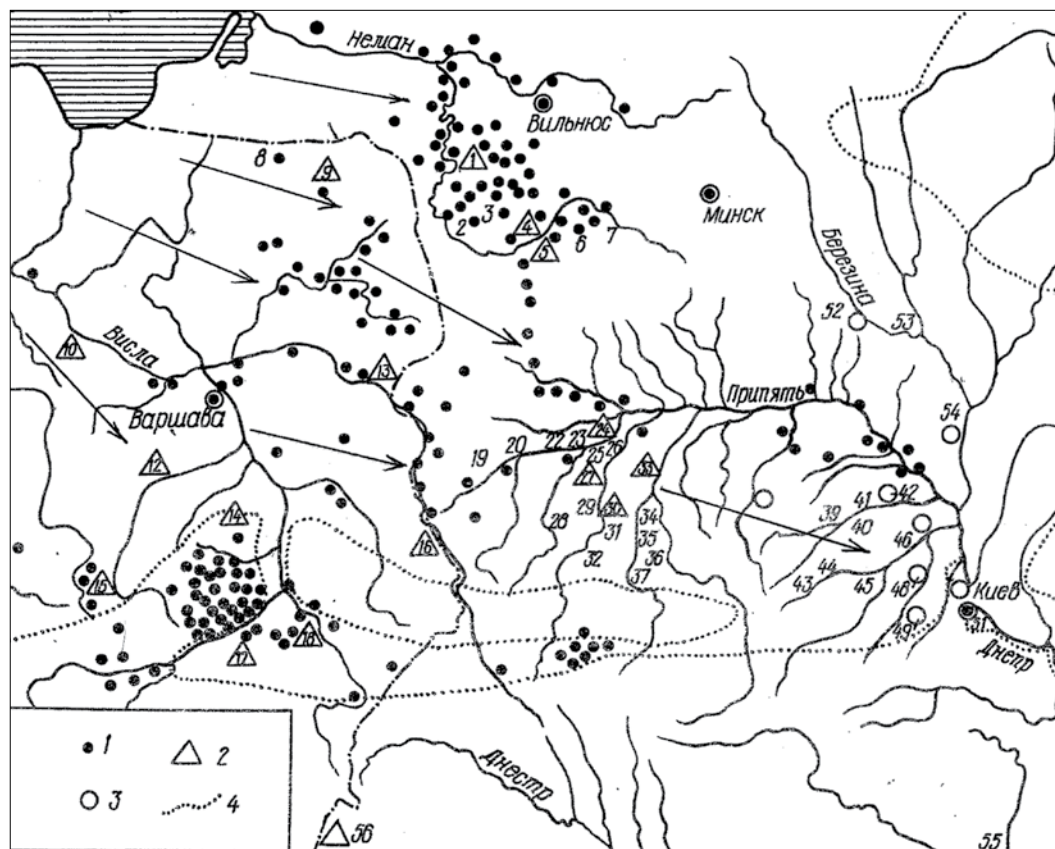

Рис. 6. Карта поширення пам'яток яніславицької культури
Умовні позначки: 1 – яніславицькі вістри; 2 – стоянки яніславицької культури;
3 – пам'ятки рудоострівського варіанта; 4 – кордон Поліської низовини.

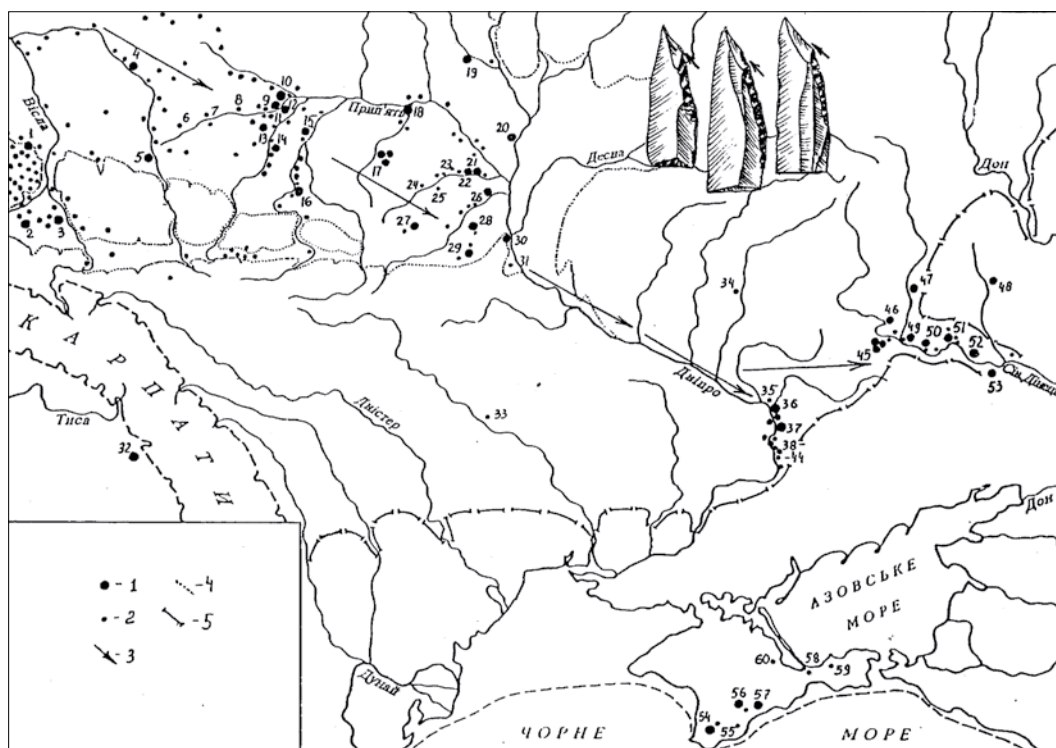

Рис. 7. Карта поширення вістер постмаглемезької яніславицької культури
 Умовні позначення: 1 – стоянки з серіями вістер; 2 – пункти з 1–3 вістерями;
 3 – напрямок міграції балтійського населення в VII–V тис. до н.е.;
 4 – кордон Полісся; 5 – південний кордон лісу в Атлантикумі.

племен – культури Ясторф, Пшевор (вандали), Вельбар (готи). Останні з балтійського Помор'я дійшли до Надчорномор'я і Криму та започаткували черняхівську культуру III–IV ст. н. е., яку в наш час інтерпретують як археологічний відповідник імперії Германаріха готського хроніста Йордана. З раннього середньовіччя балтійська провінція змінює свою історичну форму і функціонує в режимі військової та економічної експансії варягів, тевтонських лицарів, Литви, Польщі.

Отже, на основі масового археологічного матеріалу та письмових джерел раннього середньовіччя можна говорити про періодичні хвилі міграцій з Центральної Європи через басейн Вісли на

схід принаймні з фінального палеоліту до історичних часів. Міграційні хвилі доби мезоліту створили єдине етнокультурне підґрунтя, що простяглося майже на 2500 км від Ютландії на заході до Середнього Дніпра та Сіверського Дінця на сході, на якому постали найдавніші індоєвропейські культури Європи VI–V тис. до н. е.

Підсумовуючи сказане, зазначимо, що є всі підстави стверджувати про балтійську культурно-історичну провінцію Європи, яка протягом останніх 12 тис. років розвивалася на середньоевропейських низинах, що простяглися від Нижнього Рейну до Десни та Сіверського Дінця. З кінця льодовикової доби до початку середньовіччя, тобто в доісторичні

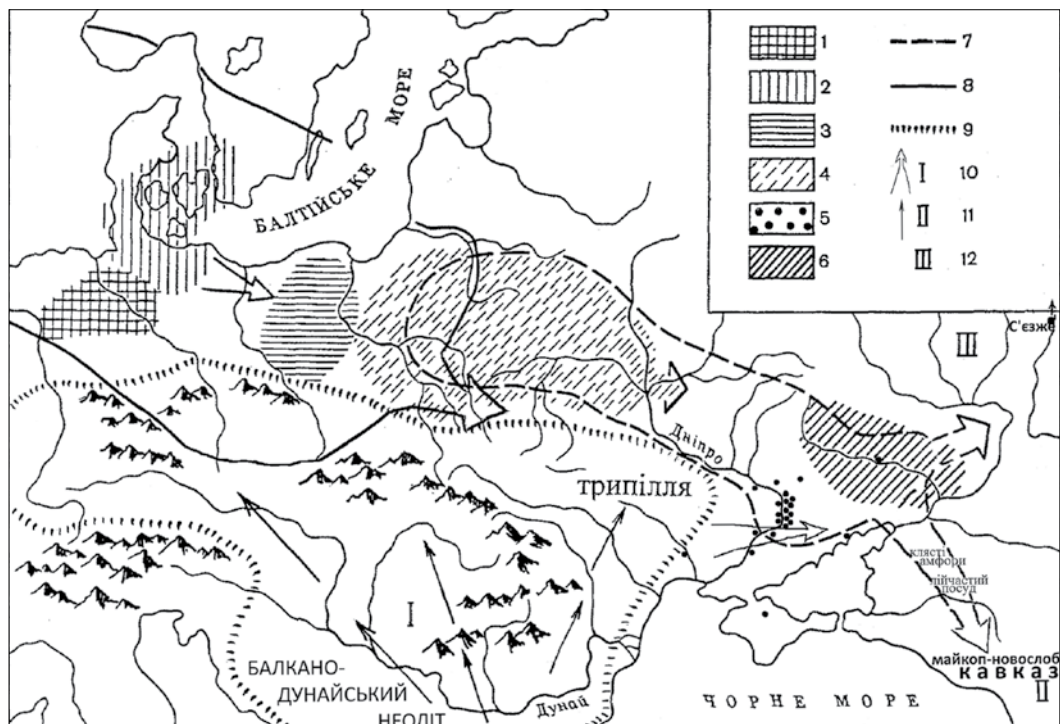

Рис. 8. Пізньомезолітичне та неолітичне підґрунтя індоєвропейців VI–V тис. до н. е.

Культури пізнього мезоліту: 1 – Лейен-Вартен, 2 – Свадборг, 3 – Хойніце-Пенки, 4 – Яніславиця, 5 – могильники маріупольського типу, 6 – донецька культура.

Культури неоліту: 7 – гребінцевої кераміки, 8 – лійчастого посуду, 9 – балканський неоліт.

I – балкано-дунайський неоліт близькосхідного походження, II – пракартвели Кавказу, III – прафінно-угри.

та ранньоісторичні часи, вона функціонувала в режимі періодичних хвиль міграцій, що народжувалися в Південно-Західній Балтії та Центральній Європі і котилися далеко на схід, сягаючи басейнів Дніпра, Десни, а часом і Верхньої Волги (Рис. 2–8).

Причина цих масштабних, спрямованих у східному напрямку міграцій не до кінця зрозуміла і потребує окремого дослідження. Очевидно, на початку голоцену міграції мезолітичного населення на схід зумовлювали потужні трансгресії Північного та Балтійського морів. Певну роль у тисячолітніх міграційних хвилях спорідненого населення в межах вузького коридору середньоевропейських

низин, вірогідно, зіграв факт належності останніх до єдиної природно-ландшафтної зони змішаних лісів. Це спрямовувало міграційний потік людності з певним типом лісового господарства (мисливського чи землеробсько-скотарського) саме цим коридором. До того ж цей міграційний шлях обмежений природними бар'єрами: на півночі – Балтійським морем, а на півдні – середньоевропейськими плато та горами з іншими природно-ландшафтними умовами (Рис. 8). Під постійним демографічним тиском з півдня з випереджаючого Європу у розвитку Середземномор'я надлишок населення первісної Європи міг зливатися лише у східному напрямку. Рух на північ

стримували Північне і Балтійське моря, а Скандинавський півострів мав досить обмежені ресурси, несприятливий холодний клімат і гірський рельєф. Тому Східна Європа з її безмежними просторами і природними ресурсами та нечисленним мисливсько-рибальським населенням здавна грала роль своєрідного резервуару для відтоку надлишків населення з Центральної Європи та Балтії.

Наслідком таких міграцій в межах балтійської провінції було періодичне утворення великих етнокультурних спільнот генетично спорідненого населення. Первісні мешканці балтійської провінції, відповідно її позиції на карті Європи, були високими, масивними північними європеїдами, нащадками кроманьйонців льодовикової доби. Про це переконливо свідчать численні антропологічні дослідження. Археологічним відповідником цих спільнот є численні області споріднених культур, які об'єднують спільні риси матеріальної культури та тип первісного господарства.

Першою з таких культурних областей балтійської провінції була область культур з наконечниками стріл на пластинах (Рис. 2), що поширилися в XI тис. до н. е. на низовинах від Ютландії на заході до верхів'їв Дніпра і Волги на сході. В неї входили групи первісного населення, поєднані спільним походженням з Балтії, масивним кроманьйонічним антропологічним типом, спільною культурною традицією, типом господарства, а значить, дуже вірогідно, спільними етномовними характеристиками. Судячи з даних археології, саме нащадки цієї людності були першими мешканцями півночі Східної Європи, далекими пращурами фінно-угорських народів (Рис. 3, 4).

Утворення масштабної етнокультурної спільноти XI тис. до н. е. було лише одним із подібних історичних епізодів, що періодично повторювалися в межах балтійської культурно-історичної провінції Європи. Все починалося з чергової міграції з межиріччя Рейну та Ельби чи Західної Балтії на схід і завершувалося утворенням в межах середньоевропейських низин, а часом і ширше, масштабної етнокультурної області генетично спорідненого населення.

Наступною після області культур з наконечниками стріл на пластинах фінального палеоліту (культури Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля) (Рис. 2, 3) майже в тих же межах постала область Дювенсі (Маглеমেзе) раннього мезоліту (культури Стар Кар, Дювенсі, Мелстед, Коморниця, Кудлаївка) (Рис. 5). Третьою етнокультурною масштабною єдністю в межах середньоевропейських низин була постмаглемезька культурна область пізнього мезоліту (культури Свадборг, Хойніце-Пенки, Яніславиця, Донецька) (Рис. 8).

Виникнення за тим же принципом подібних масштабних спільнот у межах низовин Центрально-Східної Європи відбувалося й пізніше. Наприклад, за доби бронзи область культур шнурової кераміки зародилася в Центральній Європі, звідки поширилася на схід на 3 тис. км до Середньої Волги.

Область культур з наконечниками стріл на пластинах та походження фінно-угорських народів

Як уже зазначалося вище, область культур з наконечниками стріл на пластинах сформувалася в останнє тисячоліття льодовикової доби в епоху північного оленя в XI тис. до н. е. внаслідок

заселення щойно звільнених від льодовика середньоевропейських низин мисливцями на оленя культури Лінгбі з Ютландії (Рис. 2). Остання породила три похідні, дочірні культури: Аренсбург півночі Німеччини, Свідер басейнів Вісли, Прип'яті та Німану, Красносілля Полісся та Верхнього Дніпра. Різке потепління через танення Скандинавського льодовика 10 тис. років тому призвело до заростання сосново-березовими лісами півночі Європи і відходу північних оленів далеко на північ, до узбережжя Льодовитого океану включно. Слідом за об'єктом полювання відходили мисливці згаданих культур (Рис. 3).

Цей процес залюднення півночі Східної Європи нащадками мисливців на північного оленя області культур з наконечниками стріл на пластинах був окремим проявом загальноєвропейської тенденції колонізації цією спільнотою півночі континенту зразу ж після звільнення цих територій від льодовикових явищ. Носії культур з наконечниками стріл на пластинах в останньому тисячолітті льодовикової доби були найбільш північними мешканцями Європи. Північніше від заселених ними в X–IX тис. до н. е. середньоевропейських низин тяглися холодні і безлюдні прильодовикові пустелі або ж води Балтійського льодовикового озера. Різке потепління на грані плейстоцену і голоцену близько 10 тис. років тому поліпшило кліматичні умови на півночі Європи. Лісотундрова природно-ландшафтна зона зсунулася далеко на північ. Слідом за стадами тундрового оленя на північ рушили і фінальнопалеолітичні мисливці на оленя аренсбурзької, свідерської та красносільської культур (Рис. 3).

Просування на північ відбувалося в обхід Балтійського озера по двох головних напрямках – західному та східному. Причому якщо аренсбурзці рухалися з Німецької низовини на північ Скандинавського півострова його західним узбережжям, то свідерці і красносільці обходили Балтійське море зі сходу (Рис. 3). Басейни Німану, Прип'яті, Верхнього Дніпра близько 10 тис. років тому являли собою своєрідний плацдарм, з якого слідом за відступаючим льодовиком відбувалася первинна колонізація північного сходу Європейського континенту. Відігравши провідну роль у заселенні півночі Європи, ці мігранти за відступаючим оленем на щойно звільнені від льодовика безмежні території Північної Європи започаткували найдавніший мезоліт півночі Скандинавії (культури Фосна, Комса) [30, 31], а також зони тайги від Балтії до Північного Уралу (культури Кунда, Бутово, Гренськ, Пісочний Рів, Іенево) (Рис. 3).

Про генетичний зв'язок раннього мезоліту півночі Європи з мігрантами з Південної Балтії та Полісся свідчить велика подібність крем'яного інвентаря, зокрема форм наконечників стріл (Рис. 3, 4). Типологічні паралелі матеріалів цих мезолітичних культур у більш давніх свідерських та красносільських комплексах фінального палеоліту дали підстави виводити культури Кунда Естонії та Бутово Верхньої Волги зі Свідеру [32, 33, 35, 19, 9, 14], а культур Пісочний Рів та Іенево – Красносілля [9].

Переконаливим аргументом на користь заселення півночі Східної Європи з південного заходу свідерським населенням є антропологічний тип постсвідерського населення регіону. За антропологічними даними, найдавніші

мешканці північного сходу лісової зони Східної Європи були масивними північними європеїдами, швидше за все, нащадками кроманьйонців Центральної Європи. Про це свідчать антропологічні дослідження людських кісток із мезолітичних поховань, супроводжувані типовими постсвідерськими матеріалами. Так, у найдавніших мезолітичних могилах Оленього Острова на Онезькому озері [4], в яких знайдено характерні наконечники постсвідерських типів, були поховані європеїди архаїчного типу з добре профільованими, іноді злегка сплосченими обличчями (Рис. 4). Широколиций антропологічний тип з цього ж могильника, який раніше вважали монголоїдним, зараз відносять до архаїчних масивних європеїдів Східної Європи [5, 3, 25, с. 55]. Подібні антропологічні рештки масивних широколицих північних європеїдів архаїчного типу знайдені на стоянках Звейнекі-2 в Латвії, Попово східніше Онезького озера [5, 36, 24, с. 201; 25, 3].

Таким чином, за даними палеоантропології, найдавнішим населенням північного заходу Східної Європи були високі, масивні, досить широколиці північні європеїди, генетично пов'язані з кроманьйонцями пізнього палеоліту Центральної Європи [5, 3, 36]. Оскільки ці рештки знайдено разом з наконечниками стріл постсвідерського типу, археологи асоціювали згадане населення з нащадками свідерських мисливців, що на початку мезоліту заселили з басейнів Німану та Прип'яті північ Східної Європи [24, с. 267, 280; 9, с. 82; 36].

Постсвідерський мезоліт східноєвропейської тайги, за даними археології, у V тис. до н.е. переростає у неоліт

ямково-гребінцевої кераміки, який, на думку переважної більшості археологів і лінгвістів, є археологічним відповідником прямих пращурів автохтонів лісової смуги Східної Європи – фінно-угорських народів. Отже, археологічні та антропологічні матеріали переконливо свідчать на користь прямої участі свідерського населення басейнів Вісли, Прип'яті та Німану у генезі фінно-угорських народів.

Область культур постмаглемезе як генетичне підґрунтя найдавніших індоєвропейців

Після відходу аренсбурзьких, свідерських та красносільських мисливців на північних оленів у північно-східному напрямку середньоевропейські низини від Ютландії на заході до Дніпра і Десни на сході зайняли лісові мисливці області культур Дювенсі, або Маглемезе. До неї входять споріднені культури Стар Кар Англії, Клостерлунд Ютландії, Дювенсі півночі Німеччини, Коморниця Польщі та Кудлаївка Поліської низовини і басейну Німану, що датуються VIII–VII тис. до н. е. (Рис. 5).

Формування зазначеної ранньомезолітичної спільноти на середньоевропейських низовинах розпочалося з кінцем льодовикової доби та початком голоценового потепління. Величезні маси води з танучих льодовиків потрапили у Світовий океан, піднявши його рівень більше ніж на 100 м. Були затоплені мілководні ділянки континентальних шельфів, зокрема величезна рівнина між Британією та Скандинавією на місці сучасного Північного моря. Цей процес затягнувся на дві тисячі років і тривав усю першу половину мезоліту. Спочатку була затоплена північна частина рівнини, тоді як

південь Північного моря лишався сушею (Доггерленд), заселеною мезолітичними мисливцями та рибалками. Серед науковців все більшої популярності набуває гіпотеза, що Доггерленд був затоплений близько 6200 р. до н. е. внаслідок катастрофічної хвилі цунамі, яка виникла через гігантський зсув ґрунту на узбережжі Норвегії.

Вірогідно, культурна область Дювенсі (Маглемезе) постала в ранньому мезоліті (Рис. 5) внаслідок міграції мезолітичного населення на схід через затоплення частини рівнини між Британією і Скандинавією на самому початку мезоліту у VIII тис. до н. е. Затоплення Доггерленду наприкінці VII тис. до н. е. призвело до нової міграції у східному напрямку і постання постмаглемезької області культури (Рис. 6–8).

Видатний англійський археолог Г. Кларк у 1936 р. назвав західну частину згаданих ранньомезолітичних переселенців із затоплених Північним морем територій культурою Маглемезе [30], що в перекладі з данської значить «велике болото». У середині мезоліту (Бореал) в Ютландії на маглемезькому ґрунті розвивалася культура Свадборг. Внаслідок затоплення Доггерленду через чергову трансгресію моря свадборзьке населення рушило на схід і стало підґрунтям постмаглемезької спільноти культур VI–V тис. до н. е. (Рис. 8). Відомий польський дослідник С. Козловський у 70-х роках XX ст. відніс до неї похідні від культури Свадборг культури Лейен-Вартен, Олдеслоє та Хойніце-Пенки півночі Німеччини, Данії та Польщі відповідно [35, р. 45–50, 252].

Про поширення свадборзького населення із Західної Балтики на територію Польщі писав професор Вроцлавського

університету З. Багневській. Його дослідження дали можливість говорити про дві фази розвитку в мезоліті Польщі традицій західнобалтійської культури Свадборг, що постала на маглемезькому ґрунті. У Польщі такі пам'ятники виділяють в окрему культуру Хойніце-Пенки VI–V тис. до н. е. [13, с. 241–243] (Рис. 8).

У 80 – 90-х роках XX ст. більшість фахівців визнало постмаглемезький характер яніславицької культури басейнів Вісли, Німану та Прип'яті (Рис. 6) [7, 8, 10, с. 38–41; 17, с. 206–210]. Судячи з даних археології та антропології, на території України ця експансія мисливського населення Балтії у VI–V тис. до н. е. сягнула Середнього Подніпров'я, Надпоріжжя і навіть Сіверського Дінця. Про це переконливо свідчить карта поширення визначальних для яніславицької культури вістер стріл (Рис. 7) [10, с. 40, 41; 11, с. 89, 97, 98].

Процес проникнення лісових мисливців з Балтії через Полісся на південь, вірогідно, стимулювався поширенням річковими долинами широколистих лісів через загальне зволоження клімату наприкінці мезоліту. У зв'язку з поширенням лісових і лісостепових біотипів з відповідною фауною по долинах рік аж до узбережжя Чорного та Азовського морів створилися умови для просування з Полісся на південний схід України лісових мисливців яніславицької культури.

Так, у VI тис. до н. е. завершилося формування постмаглемезької пізньомезолітичної спільноти, що поширилася від Ютландії на схід на 2 тис. км і сягнула Подніпров'я та Сіверського Дінця (Рис. 8). До неї входили археологічні культури пізнього мезоліту Лейен-Вартен та Свадборг (Данія, Північна Німеччина), Хойниця (Польща), Яніславиця

(басейни Вісли, Німану, Прип'яті), а також донецька (басейн Сіверського Дінця). Крем'яний інвентар цих культур свідчить про їхню спорідненість та генезу на основі мезоліту Балтії. Численні знахідки характерних виробів з кремню (перш за все яніславицьких вістер) у Надпоріжжі і навіть на Сіверському Дінці вказують, що мігранти з Балтії досягли Надазов'я [10, с. 40, 41; 11, с. 89, 97, 98; 15, с. 109–111].

У V тис. до н. е. на цій балтійській за походженням основі, але під впливом з півдня культурних спільнот балкано-дунайського неоліту, сформувалася група лісових неолітичних культур: Ертебелле Південно-Західної та Цедмар Південної Балтії, Дубичай та німанська басейну Німану, волинська басейну Прип'яті, дніпро-донецька Середнього Подніпров'я та басейну Дінця (Рис. 8). Зазначимо, що згадані волинська і німанська культури фактично являють собою керамічну фазу розвитку яніславицької культури пізнього мезоліту. Принаймні ранні пам'ятки згаданих неолітичних культур мають типовий яніславицький крем'яний інвентар [39, 41]. Серед неолітичних донорів згаданих культур лісового неоліту Німецької, Польської, Поліської низовин та Подніпров'я особливу роль відіграли культури лінійно-стрічкової кераміки, буго-дністровська та Кукутені-Трипілля.

Наявність культурно-генетичної спільноти на низинних теренах від Рейну до Дінця в VI–V тис. до н. е., на нашу думку, підтверджують дані гідронімії. Зокрема, видається не випадковим відомий факт поширення найдавнішої індоєвропейської гідронімії на теренах від Рейну на заході і до Дніпра на сході, що в цілому збігається з територією постмаглезької спільноти VI–IV тис. до н. е.

Згадані вище культурні єдності середньоевропейських низин та Подніпров'я були пов'язані між собою не лише єдиним типом лісового мисливського господарства та матеріальною культурою, але й антропологічним типом населення. Відома велика кількість переконливих антропологічних фактів, які вказують на інтенсивне проникнення жителів Балтії з півночі у Середнє та Нижнє Подніпров'я в мезоліті та неоліті, про що не раз писали антропологи [2, 20, 26, с. 134, 142]. Порівняння матеріалів з мезолітичних та неолітичних могильників Подніпров'я VI–IV тис. до н. е. із синхронними похованнями Ютландії свідчить як про певну культурну, так і генетичну спорідненість населення, що їх залишило. Подібними виявилися не лише поховальний обряд, але й антропологічний тип похованих. Це були високі, дуже масивні, широколиці північні європеїди, поховані у випростаній позі на спині (Рис. 9–11) і посипані червоною вохрою.

Сотні поховань випростаних масивних північних європеїдів досліджені на численних колективних могильниках мариупольського типу Надпоріжжя (Василівка II, Вовниги, Ясиноватка, Вольнянка, Микільський) та Надазов'я (Маріуполь) [29, 26, с. 134, 142]. У V тис. до н. е. це населення просунулося лісостеповою смугою з Лівобережної України на схід у Середнє Поволжя (могильник С'єзже), утворивши так звану мариупольську культурну спільноту. Похідною від цього північного антропологічного масиву є людність ранніх індоєвропейських спільнот V–III тис. до н. е. – середньостогівської та ямної культур лісостепової України [26, с. 157, 163].

Зазначимо, що в наш час степовий енеоліт України, раніше відомий під

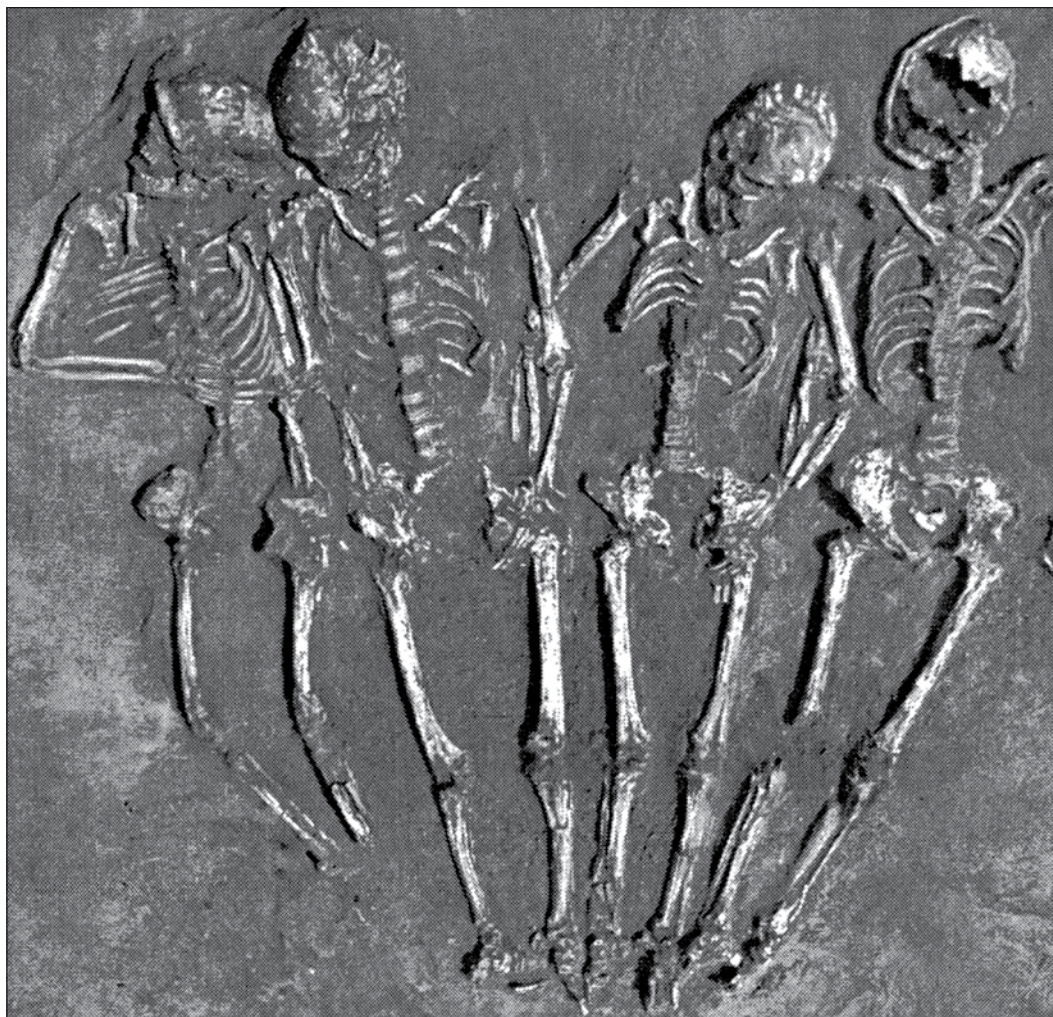

Рис. 9. Колективне поховання масивних північних європеоїдів у могильнику Олександрія на Сіверському Дінці (Д. Телегін, 1991, с. 17)

назвою «середньостогівська культура», зусиллями Ю. Рассмакіна [27] поділений на низку культурних груп – скелянська, квітянська, стогівська, дереївська, новоданилівська та ін. За даними антропології, це населення демонструє прямий генетичний зв'язок з масивними північними європеоїдами могильників мариупольського типу Надпоріжжя та Надазов'я [26, с.157, 163].

Отже, у VII–V тис. до н. е. північно-європейська мисливська людність, що з

кінця льодовикової епохи проживала на низинних лісових просторах Південної Балтії та Полісся, просунулася Лівобережжям Дніпра до басейну Сіверського Дінця (Рис. 8). Утворилася величезна етнокультурна спільнота, що простяглася від Ютландії до Дінця на 2 тис. км і складалася із споріднених культур мисливців та рибалок. Під впливом балкано-дунайських землеробських культур з півдня постмаглемезька мезолітична спільність перейшла на неолітичний етап розвитку.

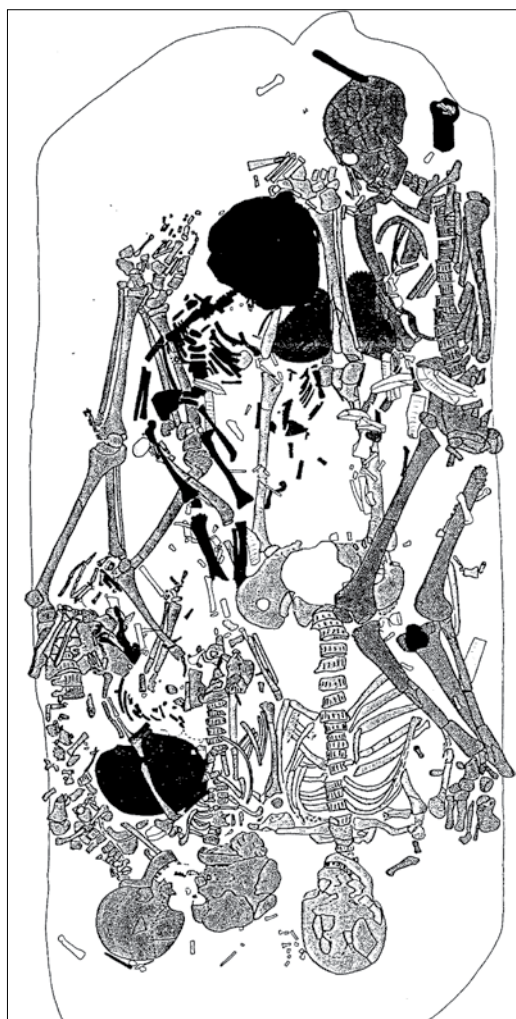

Рис. 10. Могильник Stroby Egede, Данія. Колективне поховання масивних північних європеїдів (Brinch Petersen, 1988)

Внаслідок поширення степів через аридизацію клімату згадані аборигенні суспільства північних європеїдів почали переходити до скотарства і трансформуватися у найдавніші індоєвропейські культури кінця V–IV тис. до н. е. Якщо на південному сході України на базі північних європеїдів формувалася низка культур степового енеоліту (скелянська, квітянська, стогівська, дереївська, новоданилівська, нижньомихайлівська), то

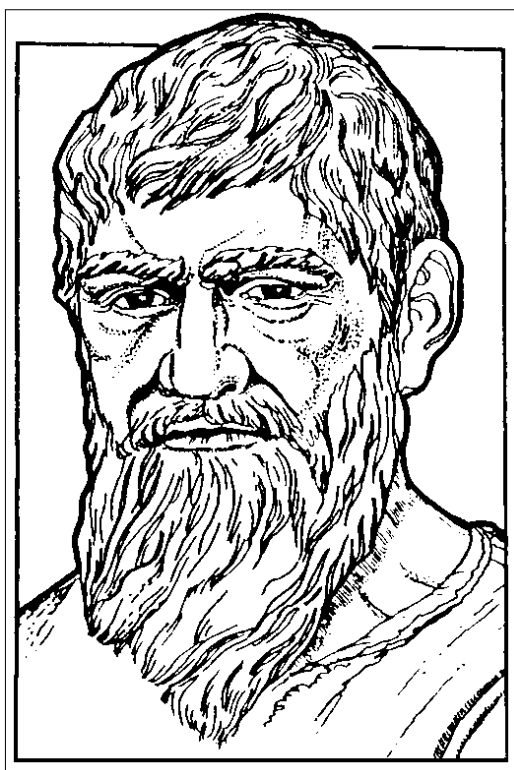

Рис. 11. Праіндоєвропейець з мезолітичного могильника Василівка II, Надпоріжжя. Реконструкція по черепу (Г. Лебединська)

в Центральній Європі постала культура лійчастого посуду.

Отже, найдавніші індоєвропейці IV–III тис. до н. е. – людиність степового енеоліту України та похідна від неї ямна культура – постали з дніпро-донецької та маріупольської культур на Україні. Культури лійчастого посуду і кулястих амфор Центральної Європи – нащадки культури Ертебелле. Їхні неолітичні пращури належали до північноєвропеїдного антропологічного типу, генетично пов'язаного з мезолітом Балтії. Разом з тим у носіїв усіх згаданих ранніх індоєвропейських культур простежується прогресуюча грацилізація кістяка, що свідчить про їхнє формування на основі місцевих північних європеїдів в умовах

деякого припливу більш грацильного неіндоєвропейського населення з землеробських центрів Подунав'я.

Антропологічні дані про північноєвропеїдний антропологічний тип ранніх індоєвропейців підтверджують письмові джерела та міфологія, які свідчать про світлу пігментацію індоєвропейців II тис. до н. е. Так, за Рігведою, арійці характеризуються епітетом «svitnya», що означає «світлий», «білошкірий». Герої відомого арійського епосу «Махабхарата» нерідко мають очі кольору «синього лотоса». За ведійською традицією, справжній брахман повинен мати каштанове волосся і сірі очі. В «Іліаді» ахейці – золотоволосі блондини (Ахіллес, Менелай, Одиссей), ахейські жінки і навіть богиня Гера – світловолосі. Золотоволосим зображали і бога Аполлона. На єгипетських рельєфах часів Тутмоса IV (1420–1411 рр. до н. е.) хетські колісничі (маріанну) мають нордичну зовнішність, на відміну від їхніх вірменоїдних зброєносців. У середині I тис. до н. е. до перського двору з Індії нібито приходили світловолосі нащадки аріїв [22, с. 33].

За свідченнями античних авторів, високими блондинами були кельти Центральної та Західної Європи. До того ж північноєвропеїдного типу, як не дивно, належали легендарні тохари Сіньцзяну, що у Західному Китаї. Про це свідчать їхні муміфіковані тіла, що датуються близько 1200 р. до н. е., та настінні тохарські розписи VII–VI ст. н. е. Давньокитайські хроніки також свідчать про блакитнооких блондинів, що в давнину мешкали в пустелях Центральної Азії.

Належність найдавніших індоєвропейців до північних європеїдів узгоджується з локалізацією прабатьківщини

між Рейном та Сіверським Дінцем, де на VI–V тис. до н. е., за даними сучасної археології, сформувалася етнокультурна спільнота (Рис. 8), яка дала початок найдавнішим індоєвропейським культурам (маріупольська, середньостоговська, ямна, лійчастого посуду, кулястих амфор).

Численні археологічні та антропологічні факти переконливо доводять, що генетичне коріння індоєвропейських народів сягає неоліту та мезоліту низинних просторів від Рейну на заході до Середнього Дніпра та Південно-Східної України на сході, які з початку мезоліту (10 тис. років тому) були заселені спорідненим автохтонним населенням, далекими нащадками кроманьйонців кінця льодовикової доби. Інакше кажучи, батьківщиною пращурів індоєвропейців, вірогідно, були Німецька, Польська, Поліська, Наддніпрянська низини до басейну Дінця. Наприкінці мезоліту в VI–V тис. до н. е. ці обшири були заселені масивними північними європеїдами з Прибалтики (Рис. 9–11). У V тис. до н. е. на їхній генетичній основі формується група споріднених неолітичних культур, що розвивалися під прогресивним впливом землеробської протоцивілізації Балкан та Подунав'я (Рис. 8). Наслідком контактів з останньою в умовах аридизації клімату та поширення степів стала трансформація автохтонів праіндоєвропейців у власне індоєвропейське ранньоскотарське рухливе суспільство [11, с. 96–99; 13, с. 216–218, 240–247; 40, р. 117–125]. Археологічним маркером цього процесу була поява в степах Надчорномор'я та Надазов'я наприкінці V–IV тис. до н. е. курганного поховального обряду (курган, поховання з пофарбованими в червоне і скорченими

кістяками, антропоморфні стели із зображенням зброї та скотарських атрибутів, сліди культу колеса, бика, коня, зброї, вогню тощо).

Варто зазначити, що степовий енеоліт Надчорномор'я та Надазов'я зароджувався і розвивався під потужним культурним впливом балкано-дунайських неоенеолітичних протоцивілізаційних центрів, зокрема Кукутені-Трипілля. Саме звідси майбутні скотарі-індоєвропейці отримували культурні новації, перш за все навички тваринництва, а пізніше – металургії міді-бронзи, також і самі престижні металеві речі. Мідь карпато-балканського походження – визначальна риса степового енеоліту Надчорномор'я, Надазов'я, Подон'я. Наближеність до культурних центрів визначала випереджальний розвиток чорноморсько-азовського степового енеоліту порівняно з волго-уральськими степами.

Відзначена антропологами поступова грацилізація скелетів ранніх індоєвропейців чорноморсько-азовських степів (культури Середній Стіг, ямна) пов'язана з контактами із землеробами балкано-дунайського походження, зокрема людністю трипільської культури. Про це свідчать матеріали так званого «степового Трипілля». Маються на увазі поховання животилівсько-вовчанського типу другої половини IV тис. до н. е., досліджені в азово-чорноморських степах і навіть на півночі Криму. Вони містять пізньотрипільську кераміку і, на думку Т. Мовші, М. Відейка, Ю. Рассамакіна [27], полишені пізньотрипільським населенням, витісненим у степи новими хвилями землеробів, що рухалися на схід з Пруто-Дністровського межиріччя. Опинившись в степу, трипільці були

змушені переходити до ранніх форм відгінного скотарства, впливаючи на степовий енеоліт. Змішуючись з нащадками мариупольців – скелянцями, квітянцями, стогівцями, вони робили їхній масивний антропологічний тип грацильнішим. Щось подібне відбувалося на початку III тис. до н. е. з усатівськими племенами в степах Надчорномор'я.

Доречно згадати, що провідний фахівець зі степового енеоліту Поволжя І. Васильєв визнає саме карпато-дунайські, а не кавказькі витoki визначальних елементів матеріальної культури пам'яток типу С'єзже та Хвалинськ Поволжя – мідь і форми виробів з неї, так звані «конеголові скіпетри», форми прикрас, деякі елементи кераміки тощо [1].

Інакше кажучи, найдавніша пастуша форма скотарства як рушійна сила розселення індоєвропейців, очевидно, народилася в азово-чорноморських степах, а звідси вже поширилася на увесь євразійський степ, у тому числі на схід – на Нижню Волгу, Прикаспій.

З появою перших ознак пастушого скотарства наприкінці V тис. до н. е. його носії (Мариуполь, Середній Стіг, який у наш час розпався на низку культурних груп) починають розселятися з Південно-Східної України степами як на захід до Нижнього Дунаю, так і на схід у Поволжя, де з'являються їхні аналоги (С'єзже, Хвалинськ).

Переконливі археологічні факти свідчать про можливість просування ранніх індоєвропейців балтійської провінції IV–III тис. до н. е. далеко на схід, можливо, до Кавказу включно. Зокрема, з середини XX ст. авторитетні дослідники Г. Кларк, Л. Клейн, В. Сафонов, А. Резепкін генетично пов'язували провідну Новосвободненську культуру

енеоліту Передкавказзя з культурами лійчастого посуду та кулястих амфор Центральної Європи. Останнім часом це припущення відомих археологів підтвердили генетичні дослідження антропологічних решток з могильника Клади поблизу Новосвободної. Генетичні матеріали з Передкавказзя виявилися близькими до геному енеолітичного населення Центральної Європи [23]. Отже, впливи балтійської культурної провінції у південно-східному напрямку у IV тис. до н. е. були настільки потужними, що сягали Кавказу і брали участь у формуванні степового енеоліту, тобто найдавніших індоєвропейців Східної Європи.

Вже понад два століття кілька генерацій індоєвропейців різних країн безуспішно намагаються пояснити феномен спорідненості похідних із Центральної Європи західних індоєвропейців (кельти, італіки, германці, балти, слов'яни) зі східними (індо-іранці, хето-лувійці, греки, фрігійці, вірмени), що родом з Надчорномор'я. Пояснити цю загадку спорідненість дає можливість означена концепція спільного генетичного субстрату найдавніших індоєвропейців Європи, який сформувався у VI–V тис. до н. е. внаслідок міграції кроманьйонського населення Західної Балтії через територію Польщі, Полісся на Середній Дніпро і далі до Надпоріжжя, Сіверсько-го Дінця і навіть Кавказу (Рис. 8).

Якщо автор цих рядків вважає виділену ним постмаглемезьку мезолітичну спільноту протоіндоєвропейцями, субстратом, на якому формувалися власне індоєвропейці, то С. Конча розглядав постмаглемезців як уже сформованих індоєвропейців, але до їх розпаду на окремі етновні гілки. На думку останнього, «маємо вагомні підстави датувати

I–Є спільноту раннім мезолітом (VIII–VII тис. до н. е.), а початок її розпаду пов'язувати з початком розселення яніславицького населення на схід, в Полісся і далі до басейну Дінця в VI–V тис. до н. е.». Дослідник вважав, що визначальний для ранніх індоєвропейців культурний комплекс (пасторалізм, курганний поховальний обряд, культ сонця-коlesa, бика, коня, зброї, патріарха воїна і пастуха тощо) був ними набутий пізніше, вже після розпаду праіндоєвропейської спільноти в IV–III тис. до н. е. [21, с. 191–203].

Так чи інакше на низинах від Нижнього Рейну на заході до Середнього Дніпра і далі до Дінця на сході, за даними археології, антропології, гідронімії, простежується культурно-історична спільнота, що почала формуватися з кінця льодовикової доби 10 тисяч років тому і, вірогідно, брала участь у формуванні спочатку фінно-угорських народів, а пізніше також індоєвропейської сім'ї народів як її генетичного субстрату. Принаймні цей досить очевидний для археологів та антропологів факт варто враховувати в своїх побудовах індоєвропейцям, етнологам, лінгвістам та генетикам.

ЛІТЕРАТУРА

1. Васильев И. Б. Хвалынская энеолитическая культура Волго-Уральской степи / И. Б. Васильев // Вопросы археологии Поволжья. – 2003. – Вып. 3. – С. 61–99.
2. Гохман И. И. Население Украины в эпоху мезолита и неолита (Антропологический очерк) / И. И. Гохман. – М.: Наука, 1966. – 189 с.
3. Гохман И. И. Новые палеоантропологические находки эпохи мезолита в Каргополье / И. И. Гохман // Проблемы антропологии древнего и современного населения севера Евразии. – Ленинград: Изд. АН СССР, 1984. – С. 6–27.

4. Гурина Н. Н. Оленеостровский могильник / Н. Н. Гурина // МИА. – 1956. – № 47. – 429 с.
5. Денисова Р. И. Антропология древних балтов / Р. И. Денисова. – Рига, 1975. – 402 с.
6. Залізник Л. Л. Мезолітичні пам'ятки типу Таценки – Кудлаївка / Л. Л. Залізник // Археологія. – 1976. – № 20. – С. 60–66.
7. Залізник Л. Л. Рудоострівська мезолітична культура / Л. Л. Залізник // Археологія. – 1978. – № 25. – С. 12–21.
8. Залізник Л. Л. Мезолит Юго-Восточного Полесья / Л. Л. Залізник. – К.: Наукова думка, 1984. – 120 с.
9. Залізник Л. Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита / Л. Л. Залізник. – К.: Наукова думка, 1989. – 182 с.
10. Залізник Л. Л. Население Полесья в мезолите / Л. Л. Залізник. – К.: Наукова думка, 1991. – 172 с.
11. Залізник Л. Л. Нариси стародавньої історії України / Л. Л. Залізник. – К.: Абрис, 1994.
12. Залізник Л. Л. Від склавинів до української нації / Л. Л. Залізник. – К.: Б-ка українця, 1997.
13. Залізник Л. Л. Передісторія України X–V тис. до н.е. / Л. Л. Залізник. – К.: Б-ка українця, 1998. – 307 с.
14. Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи / Л. Л. Залізник. – К.: Видавничий дім НАУКМА, 1999. – 284 с.
15. Залізник Л. Л. Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України / Л. Л. Залізник // Кам'яна доба України. – Вип. 8. – К., 2005. – 184 с.
16. Залізник Л. Л. Культурно-історичні провінції України у первісну добу / Л. Л. Залізник // Археологія. – 2006. – № 3. – С. 3–15.
17. Залізник Л. Л. Мезоліт заходу Східної Європи / Л. Л. Залізник // Кам'яна доба. – К.: Шлях, 2009. – Вип. 12. – 280 с.
18. Залізник Л. Л. Стародавня історія України / Л. Л. Залізник. – К.: Темпора, 2012. – 541 с.
19. Кольцов Л. В. Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики / Л. В. Кольцов. – М.: Наука, 1977. – 216 с.
20. Кондукторова Т. С. Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы / Т. С. Кондукторова. – М.: Наука, 1973.
21. Конча С. В. Перспективи етнологічних реконструкцій за кам'яної доби. (Матеріали індоевропейстики) / С. В. Конча // Кам'яна доба України. – 2004. – Вип. 5. – С. 191–203.
22. Лелеков А. А. К новейшему решению индоевропейской проблемы / А. А. Лелеков // Вестник древней истории. – 1982. – №3. – С. 31–37.
23. Недолужко А. В., Бусыгина Е. С., Соколов А. С. та ін. Секвенирование полного митохондриального генома древнего человека, представителя новосвободненской культуры, указывает на ее возможную связь с культурой воронковидных кубков / А. В. Недолужко, Е. С. Бусыгина, А. С. Соколов та ін. // Acta Naturae. – 2014. – №2 (21). – Т. 6. – С. 35, 39.
24. Ошибкина С. В. Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья / С. В. Ошибкина. – М.: Наука, 1983. – 293 с.
25. Ошибкина С. В. Мезолитические погребения Восточного Прионежья / С. В. Ошибкина // Археологические Вести. – С.-Петербург. – 1994. – №3. – С. 48–57.
26. Потехина И. Д. Население Украины эпохи неолита и раннего энеолита по антропологическим данным / И. Д. Потехина. – К.: Наукова думка, 1999. – 216 с.
27. Рассмакин Ю. Я. Степи Причорномор'я в контексті розвитку перших землеробських культур / Ю. Я. Рассмакин // Археологія. – 2004. – № 2. – С. 3–26.
28. Римантене Р. К. Палеолит и мезолит Литвы / Р. К. Римантене. – Вильнюс: Минтис, 1971. – 203 с.
29. Телегин Д. Я. Неолитические могильники мариупольского типа / Д. Я. Телегин. – К.: Наукова думка, 1991. – 94 с.

30. Clark G. The mesolithic settlement in Northern Europe. – Cambridge, 1936. – 215 p.

31. Clark G. The earlier stone age settlement of Scandinavia. – Cambridge: Cambridge university press, 1975. – 282 p.

32. Indreko R. Die mittlere Steinzeit in Estland. – Stockholm, 1948. – 427 s.

33. Kozłowski S. K. Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiąclecia p. n. e. – Warszawa, 1972. – 126 s.

34. Kozłowski S. K. Introduction to the history of Europe in early holocene // The mesolithic in Europe. – Warszawa, 1973. – P. 331–366.

35. Kozłowski S. K. Cultural differentiation of Europe from 10th to 5th millennium b.c. – Warsaw, 1975. – 259 p.

36. Potekhina I. D. Postswiderian population of North-Eastern Europe as seen from the antropological data // Tanged points cultures in Europe. – Lublin, 1999. – P. 333–336.

37. Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit. – T.1. – Warszawa: PAN, 1975. – 475 s.

38. Wieckowska H. Outline of the Division of cultures of the Polish mesolithic // The mesolithic in Europe. – Warsawa, 1973. – P. 595–612.

39. Zaliznyak L. The late mesolithic and neolithic subbase of Indo-Europeans // The Indo-Europeanization of Northern Europe. – Vilnius, 1994. – P. 32.

40. Zaliznyak L. L. Mesolithic forest hunters in Ukrainian Polesye. – Oxford, 1997. – 140 p.

41. Zaliznyak L. The late mesolithic subbase of the Ukrainian Neolithic // Beyond Balkanization. – Baltic-Pontic Studies. – Vol. 5. – 1998. – P. 120–145.

42. Zaliznyak L. L. The primary population of East European North according to archaeology data // The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV. – Oulu, 2002. – P. 301–317.

43. Zaliznyak L. L. Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland // Arkhaeology in Ukraine. – Kyiv – Ostin, 2005. – P. 12–31.

REFERENCES

1. VASILEV, I. (2003). Khvalynskaya Eneolithic Culture of the Volga-Ural Steppes. *Voprosy arkheologii Povolzhya* (The Questions of Povolzhye Archaeology), (3), pp. 61–99. [in Rus.]

2. GOKHMAN, I. (1966). *Population of Ukraine in the Mesolithic and Neolithic Periods*. Moscow: Nauka, 189 p. [in Rus.]

3. GOKHMAN, I. (1984). New Paleoanthropological Mesolithic Findings in Kargopol. In: *Old and Modern Population of Northern Eurasia: Problems of Anthropology*. Leningrad: USSR Academy of Sciences Press, pp. 6–27. [in Rus.]

4. GURINA, N. (1956). Oleneostrovskiy Burial Ground. *MIA*, (47), 429 p. [in Rus.]

5. DENISOVA, R. (1975). *Anthropology of Ancient Balts*. Riga, 402 p. [in Rus.]

6. ZALIZNIAK, L. (1976). Mesolithic Attractions of Tatsenky – Kudlaivka Type. *Arkheolohiia* (Archaeology), (20), pp. 60–66. [in Ukr.]

7. ZALIZNIAK, L. (1978). Rudoostrivska Mesolithic Archaeological Culture. *Arkheolohiia* (Archaeology), (20), pp. 60–66. [in Ukr.]

8. ZALIZNYAK, L. (1984). *Mesolithic Period of South-Eastern Polesye*. Kyiv: Naukova dumka, 120 p. [in Rus.]

9. ZALIZNYAK, L. (1989). *Reindeer Hunters of Ukrainian Polesye in the Final Paleolithic Era*. Kyiv: Naukova dumka, 182 p. [in Rus.]

10. ZALIZNYAK, L. (1991). *Polesye Population in the Mesolithic Period*. Kyiv: Naukova dumka, 172 p. [in Rus.]

11. ZALIZNIAK, L. (1994). *Essays on Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Abrys [in Ukr.]

12. ZALIZNIAK, L. (1997). *From Sclaveni to the Ukrainian Nation*. Kyiv: Biblioteka ukraintsia [in Ukr.]

13. ZALIZNIAK, L. (1998). *The Prehistory of Ukraine: The 10th–5th Millennia BC*. Kyiv: Biblioteka ukraintsia, 307 p. [in Ukr.]

14. ZALIZNIAK, L. (1999). *Final Paleolithic Age of the North-West of Eastern Europe*. Kyiv:

- Kyievo-Mohylianska Akademiia, 284 p. [in Ukr.]
15. ZALIZNIAK, L. (2005). Final Paleolithic and Mesolithic Continental Ukraine. *Kamiana doba Ukrainy* (The Stone Age of Ukraine), (8), 184 p. [in Ukr.]
16. ZALIZNIAK, L. (2006). Cultural and Historical Provinces of Ukraine during the Prehistoric Era. *Arkheolohiia* (Archaeology), (3), pp. 3–15. [in Ukr.]
17. ZALIZNIAK, L. (2009). Mesolithic of the West of Eastern Europe. *Kamiana doba Ukrainy* (The Stone Age of Ukraine), (12). Kyiv: Shliakh, 280 p. [in Ukr.]
18. ZALIZNIAK, L. (2012). *Ancient History of Ukraine*. Kyiv: Shliakh, 541 p. [in Ukr.]
19. KOLTSOV, L. (1977). *Final Paleolithic and Mesolithic Ages in Southern and Eastern Baltics*. Moscow: Nauka, 216 p. [in Rus.]
20. KONDUKTOROVA, T. (1973). *Anthropology of the Population of Ukraine during Mesolithic, Neolithic, and Bronze Ages*. Moscow: Nauka. [in Rus.]
21. KONCHA, S. (2004). Prospects of Ethnogenic Reconstruction during the Stone Age. *Kamiana doba Ukrainy* (The Stone Age of Ukraine), (5), pp. 191–203. [in Ukr.]
22. LELEKOV, A. (1982). On the Latest Decision of the Indo-European Problem. *Vestnik drevney istorii* (The Journal of Ancient History), (3), pp. 31–37. [in Rus.]
23. NEDOLUZHKO, A., BUSYGINA, E., SOKOLOV, A., et. al. (2014). Sequencing of the Whole Mitochondrial Genome of an Ancient Human, Representative of Novosvobodnenskaya Culture, Indicates Its Possible Link with the Funnel Beaker Culture. *Acta Naturae*, Vol. 6, no. 2 (21), pp. 35, 39. [in Rus.]
24. OSHIBKINA, S. (1983). *Mesolithic of Sukhona and Eastern Prionezhye Basin*. Moscow: Nauka, 293 p. [in Rus.]
25. OSHIBKINA, S. (1994). Mesolithic Burials in Eastern Prionezhye. *Arkheologicheskije Vesti* (Archaeological News), (3). Saint Petersburg, pp. 48–57. [in Rus.]
26. POTEKHINA, I. (1999). *The Population of Ukraine in the Neolithic and Early Chalcolithic according to Anthropological Data*. Kyiv: Naukova dumka, 216 p. [in Rus.]
27. RASSAMAKIN, Yu. (2004). The Steppes of the Black Sea in the Context of the First Farming Cultures. *Arkheolohiia* (Archaeology), (2), pp. 3–26. [in Ukr.]
28. RIMANTENE, R. (1971). *Paleolithic and Mesolithic Ages of Lithuania*. Vilnius: Mintis, 203 p. [in Rus.]
29. TELEGIN, D. (1991). *Neolithic Burials of Mariupol Type*. Kyiv: Naukova dumka, 94 p. [in Rus.]
30. CLARK, G. (1936). *The Mesolithic Settlement in Northern Europe*. Cambridge, 215 p. [in Eng.]
31. CLARK, G. (1975). *The Earlier Stone Age Settlement of Scandinavia*. Cambridge University Press, 282 p. [in Eng.]
32. INDREKO, R. (1948). *Die Mittlere Steinzeit in Estland*. Stokholm, 427 p. [in Ger.]
33. KOZLOWSKI, S. (1972). *Pradzieje ziem polskich od IX do V tysiaclecia p. n. e.* Warszawa, 126 p. [in Pol.]
34. KOZLOWSKI, S. (1973). Introduction to the History of Europe in Early Holocene. In: *The Mesolithic in Europe. Conference Proceedings*. Warsaw, pp. 331–366. [in Eng.]
35. KOZLOWSKI, S. (1975). Cultural Differentiation of Europe from 10th to 5th Millenium BC. Warsaw, 259 p. [in Eng.]
36. POTEKHINA, I. (1999). Postswiderian Population of North-Eastern Europe as Seen from the Anthropological Data. In: *Tanged Points Cultures in Europe. Conference Proceedings*. Lublin, pp. 333–336. [in Eng.]
37. *Prahistoria ziem Polskich. Paleolit i mesolit* (1975). T. 1. Warszawa: PAN, 475 p. [in Pol.]
38. WIECKOWSKA, H. (1973). Outline of the Division of Cultures of the Polish Mesolithic. In: *The Mesolithic in Europe. Conference Proceedings*. Warsaw, pp. 595–612. [in Eng.]
39. ZALIZNYAK, L. (1994). The Late Mesolithic and Neolithic Subbase of Indo-Europeans. In: *The Indo-Europeanization of Northern Europe. Conference Proceedings*. Vilnius, p. 32. [in Eng.]

40. ZALIZNYAK, L. (1997). *Mesolithic Forest Hunters in Ukrainian Polessye*. Oxford, 140 p. [in Eng.]
41. ZALIZNYAK, L. (1998). The Late Mesolithic Subbase of the Ukrainian Neolithic. *Beyond Balkanization*, Vol. 5 of *Baltic-Pontic Studies*, pp. 120–145. [in Eng.]
42. ZALIZNYAK, L. (2002). The Primary Population of East European North according to Archaeology Data. In: *The Roots of Peoples and Languages of Northern Eurasia IV*. Oulu, pp. 301–317. [in Eng.]
43. ZALIZNYAK, L. (2005). Ukraine and the Problem of the Indo-European Original Motherland. In: *Archaeology in Ukraine*. Kyiv; Austin, pp. 12–31. [in Eng.]

L. Zalizniak

Baltic Ethnocultural Province and the Problem of Origin of Indo-European and Finno-Ugric Peoples

Abstract

The archaeology and anthropology data evidence that the lowlands from the Bas-Rhin in the west to the Middle Dnieper and Siverskyi Donets rivers in the east were observing the development of Baltic ethnocultural province during the last 12 thousand years. This cultural province appeared as a result of waves of large-scale migrations that had periodically moved from Central Europe by Middle European lowlands far to the east since the Final Paleolithic Period. Baltic province participated in the emergence and development of Finno-Ugric peoples and genesis of ancient Indo-Europeans as their genetic substrate. There is anthropological evidence about the existence of cultural-genetic unity between the Rhine and the Donets rivers in the 6th–4th millennia BC. The anthropological materials from the burial grounds of the Dnieper basin provide evidence about the movement of Mesolithic population from Baltic area to the Lower and Middle Dnieper. The oldest genuine Indo-Europeans of the 4th–3rd millennia BC (Serednii Stih, Yamna, Funnel Beaker, Globular Amphora cultures) belong to the same or related North-European anthropological type as their direct ancestors in the 5th millennium BC. The oldest Indo-Europeans stock-breeding communities appeared at the end of the 5th–4th millennia BC in the forest-steppe and steppe territories of the Dnieper Rapids and Left-Bank Ukraine. Funnel Beaker and Globular Amphora cultures (4th–3rd millennia BC) were the first genuine Indo-European communities in the western part of the Eneolithic Proto-Indo-European zone in Europe. According to archaeological data, the spreading of the Indo-Europeans in the steppe zone of Eurasia commenced at the beginning of the 4th millennium BC from the Left-Bank Ukraine. The stock-breeding caused the spread of Indo-European culture and languages in the steppe zone of Europe and Asia in the 4th–2nd millennia BC.